

værdi på rigshistorisk plan. Bogen kan i denne henseende sidestilles med dr. Svend Larsens fortjenstfulde værk om det fynske købstadsaristokrati i 1600-tallet og dr. Fussings landbohistoriske studier.

E. Ladewig Petersen

Poul Thestrup: The standard of living in Copenhagen 1730–1800. Some methods of measurement. Københavns Universitet, Institut for Økonomisk Historie, publikation nr. 5, København, G. E. C. Gads Forlag, 1971. 304 s. 34,50 kr.

Ved vurderingen af Poul Thestrups bog bør man holde sig dens tilblivelse for øje. Som det fremgår af forordet, er den en på visse punkter bearbejdet udgivelse af forf.s. besvarelse af Københavns Universitets prisopgave i historie for 1968, for hvilken han – højst fortjent – modtog guldmedalje.

Den stillede opgaves titel var ikke identisk med bogens, men lød: »Der ønskes en kritisk redegørelse for kilderne (eller et udvalg af kilder) til belysning af problemet om befolkningens levelfod i Danmark i det 18. århundrede, med særligt henblik på spørgsmålet om forbrugets sammensætning og i forbindelse hermed en drøftelse af mulighederne for opstilling af et eller flere budgetter til brug ved indeksberegninger af bl. a. reallønnen.«

Det fremgår heraf klarere end af bogens titel, at hovedsigtet er en metodisk undersøgelse, og vurderet ud fra den synsvinkel er der tale om et særdeles dygtigt og spændende pionerarbejde, der afgjort fortjener at blive taget som udgangspunkt for den diskussion om de anvendte metoder, som forf. efterlyser. Møder man derimod med store forventninger om konkret og verbalt formuleret oplysning om levevilkårene i det 18. århundrede, kan man godt blive lidt skuffet, da det ret beset er noget begrænset, hvad bogen giver i denne henseende. Tilmed må læseren nok i noget højere grad, end han er indstillet på det, selv samle oplysningerne sammen af de talrige tabeller, der fylder nær ved 2/3 af bogen. Dette hænger igen formodentlig sammen med, at der er tale om et arbejde, som skulle afsluttes til en given og i forhold til dets omfang alt for stram termin. At det overhovedet har været muligt for forf. at tilvejebringe og metodisk formfuldendt at bearbejde et så overvældende materiale, som der faktisk er tale om, er i sig selv særdeles beundringsværdigt.

Det første problem, forf. må tage stilling til, er indholdet af selve begrebet levestandard, der ikke er nær så éntydigt, som man umiddelbart kunne tro. En ekspertkomité nedsat af FN i 1953 pegede i sin rapport på 12 forskellige aspekter som væsentlige. Forf. har valgt at indskrænke sig til de tre: ernæring, realløn og sundhedstilstand.

Hans fremgangsmåde er herefter at søge disse aspekter belyst hver for sig uafhængigt af hinanden og ved anvendelse af forskellige sæt kilde-materiale, således at de tre metoder ikke på noget punkt griber ind i hinanden eller påvirkes af samme mulige fejl i kildegrundlaget. Et andet afgørende element i undersøgelsen er, at der for alle tre metoder foretages beregninger eller skøn over deres fejlmargin. Det er umiddelbart indlysende, at i den udstrækning dette metodiske program virkelig er gennemførligt giver det en meget høj grad af sikkerhed. Men det er også klart, at fremgangsmåden stiller store krav til metodisk stringens og til arbejdsindsats, og mulighederne for under disse skrappe betingelser at nå frem til konklusioner kan indskrænkes, man fristes næsten til at sige ud over det rimelige, idet f. eks. alene mangel på adækvat kildemateriale på et af områderne blokerer muligheden for at opnå den krævede tredobbelte sikkerhed. Det svarer næsten til at kræve flyvesikkerhed i trafikken på landjorden.

Ernæringsproblemet angriber forf. dels ved at undersøge spisetaksterne i offentlige institutioner, dels ved især på grundlag af konsumtionsregnskaberne at beregne de samlede levnedsmiddeltilførsler til København og år for år at sætte dem i forhold til byens indbyggertal.

Reallønnen søges belyst ved at sammenstille et prisindeks for fødevarer og brændsel med løntabeller for udvalgte håndværker- og arbejderkategorier, for hvilke der kan etableres nogenlunde sammenhængende lønserier.

Sundhedstilstanden forsøger forf. med kirkebøger og indberetninger om dødsfald som kildegrundlag at måle ved hjælp af den såkaldte p-indicator (proportional mortality indicator), udviklet af en anden FN-komité som et måleinstrument for sundhedstilstanden i samfund på forskellige udviklingstrin. Metoden går i al sin enkelthed ud på at undersøge, hvor stor en procentdel af samtlige dødsfald i en given befolkning, der udgøres af personer, som er døde i en alder af 50 år eller derover. Filosofien heri er naturligvis, at jo bedre sundhedstilstanden er, jo højere vil den gennemsnitlige levealder og dermed p-indicatorens blive.

Ligeså enkelt dette program kan se ud i princippet, og det er i sig selv et vidnesbyrd om betydeligt overblik at have kunnet opstille det, ligeså vanskeligt er det i praksis af 1700-tallets kildemateriale at uddrage og strukturere det fornødne statistiske grundlag. Det kan næppe heller siges, at dette i alle tilfælde er lykkedes på helt overbevisende måde.

Det første store problem har været at etablere den befolkningsstatistik for København, som jo er en absolut forudsætning for at kunne fastslå den disponible ernæring pro persona. De eneste nogenlunde faste holdpunkter er tællingen i 1728 efter den store ildebrand, de almindelige folketællinger 1769, 1787 og 1801 samt de årlige tællinger, som Københavns magistrat lod foretage siden 1784. Efter at disse tællinger er søgt

justeret for fejl, har forf. beregnet forholdet mellem befolkningstallet og fødselsraten i perioder omkring de almindelige folketællinger. På grundlag af de årlige fødselstal, som er publiceret i samtidens statistiske litteratur, har han derpå beregnet befolkningstallet år for år, idet det er forudsat, at det udfundne gennemsnitsforhold mellem fødselsrate og indbyggertal har været konstant for hele perioden (appendix 1.02). Det er klart, at de tal, som herved er fremkommet, er behæftet med usikkerhed. Forf. mener, at deres fejlmargen ligger inden for $\pm 10\%$. Spørgsmålet er så, om dette ret beset er tilstrækkelig stor sikkerhed i dette tilfælde.

Tager man tallene efter deres pålydende, er Københavns indbyggertal fra 1730 til 1800 steget med godt 50 % fra 65.403 til 98.465. De største ujævnheder på kurven er et større fald fra 85.598 i 1755 til 76.856 i 1761 og mindre fald fra 83.261 i 1768 til 80.520 i 1774 og fra 95.263 i 1792 til 93.243 i 1796. Disse nedgange hører til de mange forhold, hvortil man gerne havde hørt en kommentar fra forfatteren. Kan f. eks. det største fald have forbindelse med krigene (7-årskrigen og kolonikrigene) og i givet fald hvordan? Kan de på en eller anden måde have påvirket fødselstallene (jfr. »de store årgange« under 2. verdenskrig) og dette igen have forrykket forf.s beregningsgrundlag, så tilbagegangen i virkeligheden er fiktiv? Eller hvilke andre grunde kunne tænkes til en nedgang på ca. 9000 eller over 10 %. Det er jo ganske interessant at bemærke, at netop i de samme år er f. eks. rugtilførslerne til København større end i de tilstødende år (appendix 2.1111), og noget tilsvarende gælder tilførslerne af okser (appendix 2.311). Som følge heraf har forf. just i disse år særligt høje værdier for den københavnske befolknings kalorie- og proteinforbrug (se kurverne fig. 3 og 4 side 54 og 56). Selv om de øgede tilførsler kan være udtryk for gunstige konjunkturer som følge af krigene, mon der så ikke alligevel på den anførte baggrund måtte kræves ekstra gode beviser for, at befolkningsnedgangen er reel? Umiddelbart ville man vel snarere end en nedgang vente, at de gode tider lokkede tilflyttere til byen. Kan disse problemer ikke være et varsel om, at selv de mest raffinerede metoder på en måde kommer til at svæve i luften eller ligefrem kan lede på vildspor, hvis de ikke løbende justeres på den almindelige begivenhedshistorie?

Et andet eksempel kan pege i samme retning. Forf. kommer i reallønsundersøgelsen til det resultat, at der for bygningshåndværkerne (tømrer- og murersvende) sker en stærk reallønsforringelse i periodens løb, mens det samme ikke eller i hvert fald i langt mindre grad gælder øvrige arbejdere. Forf. konkluderer, lidt intetsigende forekommer det mig, at det formentlig skyldes, at bygningshåndværkerne var relativt vellønnede ved periodens begyndelse. Men hvorfor var de det? Hvorfor overvejer eller diskuterer forf. ikke som en mulig årsag hertil, at netop Københavns brand i 1728, som han i anden sammenhæng omtaler, og slotsbyggeriet

både i 1720'erne og 30'erne sandsynligvis har presset lønnen for bygningshåndværkerne i vejret. Så meget mere nærliggende er denne tanke, som forf. selv anfører (s. 99), at bygningshåndværkerne netop i det sidste 5-år af 1790erne genvandt en del af deres reallønstab – altså efter brandene i 1794 og 1795!

Et sidste eksempel. De kaloriemængder, forf. udregner for den københavnske befolkning, må man naturligvis, for at kunne vurdere dem, se i forhold til andre kalorieforbrug i samtid og eftertid. I forbindelse med omtalen af kalorierationerne i den danske flåde, der lå på over 5000 pr. dag, nævner forf. (s. 34) dels, at 3200 kalorier i nutiden regnes for passende til en voksen arbejder, og dels at rationen i den engelske flåde, som i 1745 var 5500, i 1811 kun var på 2900. Her kunne gerne være anført, at det sidste tal afspejler tilstanden mod slutningen af en langvarig krig, hvorunder Napoleon ved hjælp af fastlandsspærringen prøvede at udsulte England. Det giver dette tal lidt mere perspektiv.

Som bogens tyngdepunkt må man utvivlsomt betragte ernæringsundersøgelsen. Behandlingen heraf lægger beslag på kapitlerne 3 til 6 samt hovedparten af tabellerne, ligesom befolkningsanalysen jo er at anse for et redskab i denne undersøgelse.

I kapitel 3 diskuteres selve konsumtionsmønstret, og det påpeges, at prisudviklingen på håndværks- og industriprodukter har et langt roligere forløb end de voldsomt svingende fødevarerpriser, der påvirkedes stærkt af naturforholdene. At heller ikke håndværksprodukter altid var helt upåvirkede af naturforholdene kan dog måske prisfaldet på støvler fra 384 til 320 sk. i årene 1745–51 tyde på. Mon det ikke har noget at gøre med billigere huder under kvægpesten?

I kapitel 4 undersøger forf. spisetaksterne for de offentlige institutioner: flåden, Frederiks hospital og Frederiks plejehjem. Flåden havde en søspisetakst og en landspisetakst. Skarpsindigt peger forf. på, at den første er det bedste udtryk for, hvad der ansås for en passende ration. Landspisetaksternes rationer kunne jo bl. a. deles med familien. Bortset fra, at der gennem disse spisetakster konstateres meget høje kalorietaal, søspisetaksten varierer fra 5640 kalorier i 1736 til ca. 5000 i 1802, og at de viser, at man anså fra 36,5 til 40 % af rationerne som en passende kvota for animalske bestanddele, så er det dog ikke ad denne vej, problemerne kan løses, for disse takster siger intet om, hvad den øvrige befolkning havde til rådighed. Men man kan nok synes, at forf. går lidt let hen over disse efter nutidsforhold høje værdier af både kalorier og proteiner, for set i forhold til dem er de gennemsnitsværdier, han i det følgende kommer frem til for den københavnske befolkning jo ret lave. Var det da utidig flothed, når man gav matroser over 5000 kalorier om dagen, eller var deres job så hårdt, at de var nødvendige?

I de følgende kapitler foretages en minutøs gennemgang af de køben-

havnske konsumtionsregnskaber og andet materiale, som registrerer alle tilførsler af afgiftspligtige varer til hovedstaden. I kapitel 5 redegøres for dette materiale og de metodiske problemer, det rejser, og i kapitel 6 fremlægges resultaterne af den talmæssige bearbejdelse, udtrykt i en række kurver med kommentarer.

Der skal ikke her gøres nærmere rede for disse beregninger, men kun nævnes, at resultaterne tyder på, at den københavnske befolkning ikke havde de meget store kaloriemængder til rådighed, som flådens spisetakter opererede med, men dog efter en nutidig vurdering af kaloriebehovet i alt væsentligt skulle være rimeligt forsynet, nemlig med en kaloriemængde, der svingede mellem 2600 og 3300 pro persona pr. dag i gennemsnit for alle indbyggere uanset alder og køn. Også proteinbehovet synes ret rigeligt dækket. Forf. konkluderer, at der formentlig kun i årene 1746–54 *kan* have været tale om en vis underforsyning, og at det i visse år har været nødvendigt at ombytte de animalske kalorier med de kun ca. halvt så dyre vegetabiliske. Det er nok værd at understrege, at mens indbyggertallene kan være noget problematiske, forekommer fødemængdetallene for så vidt angår de samlede tilførsler at være væsentligt mere sikre, vel at mærke som minimumstal, da ingen kan have været interesseret i at svare told eller konsumtion af ikke eksisterende varer, men måske nok i at snige varer ind i byen uden om konsumtionen. I hvilken udstrækning det måtte have været muligt, er det af gode grunde umuligt at skønne om. Fejl og mangler i det anvendte kildemateriale vil altså kun virke i retning af for lave tal for den københavnske befolknings ernæringsbasis. Man kan naturligvis ikke vide, hvordan forbruget har fordelt sig mellem befolkningsgrupperne, men som forf. bemærker, måtte de rige have haft et meget stort overforbrug, hvis den øvrige befolkning skulle have levet på sultegrænsen.

Reallønsproblemerne behandles i kapitelerne 7 til 9 med tilhørende tabeller. Prismaterialet til de her opstillede indekser er for den overvejende del det af Institut for Økonomisk Historie indsamlede. Uden rådighed over dette og over instituttets faciliteter i øvrigt, havde arbejdet ikke kunnet gennemføres, som forf. selv fremhæver i forordet. Både priser og lønninger stiger gennem perioden, men ujævnt og ikke altid parallelt. Hvordan reallønnen udvikler sig forskelligt for bygningshåndværkere og øvrige arbejdere, er allerede omtalt. Det er nok et spørgsmål, om grundlaget for lønstatistikken er helt tilstrækkeligt. Skal man tro ubetinget på de årslønninger ved begyndelsen af 1790erne, som forf. anfører s. 102, og sammenholder man dem med det fødevareprisindeks, som bringes s. 101, og tager man yderligere i betragtning, at også husleje (denne er ikke undersøgt, men der antydes s. 101 beløb på 10–30 rdl. årligt), brændsel og klæder som helt uomgængelige livsfornødenheder har krævet deres, er det svært at se, hvordan lønningerne har kunnet slå til til en families nødtørftigste underhold.

Dette kan næsten ikke undgå at kalde tvivlen frem. Da det er godt-gjort, at ernæringsforholdene alt i alt synes at have været tilfredsstillende med både kalorier og proteiner i passende mængder, så kan det jo knap være troværdigt, at der ikke var penge nok til at købe denne faktisk konsumerede næringsmængde. Den ringest aflagte af de undersøgte kategorier, arbejderen under magistraten, skal ifølge opgørelsen s. 102 have tjent 50–55 rdl. i årsløn. Samtidig skal 7.200 kalorier (til mand, kone og ét hjemmeværende barn) have kostet 34–48 rdl. under forudsætning af, at overhovedet ingen af kalorierne var af animalsk oprindelse. Med 27,5 % animalske kalorier skulle prisen være 76–99, altså 50–100 % over lønnen. Af de undersøgte grupper har kun skibstømrere af 1. klasse med en årsløn på 114 rdl. kunnet klare denne udgift. Ser man på fordelings-tabellen mellem vegetabiliske og animalske produkter (appendix 2.91), er der intet, der tyder på, at forbruget af de animalske fødevarer skulle være mindre her i første del af 1790erne end til andre tider, snarest tværtimod. Københavns samlede forbrug af kornprodukter (\div øl) udgjorde 1785–89 259.171 mill. kcal., men 1790–94 kun 234.046 mill. kcal., mens omvendt forbruget af animalske produkter i 1785–89 udgjorde 183.008 mill. kcal., men 1790–94 193.171 mill. kcal., hvilket i øvrigt i begge 5-år giver væsentlig større andel for de animalske bestanddele end de anførte 27,5 %. Her *må* vist være noget, der ikke stemmer.

Undersøgelsen i kapitel 10 af sundhedstilstanden ved hjælp af p-indicatorens er et interessant forsøg på at måle forholdene i u-landet Danmark i 1700-tallet. Det er dog et spørgsmål, om der ikke knytter sig for mange usikkerhedsmomenter til denne måling til, at den er rigtig anvendelig i dette tilfælde. Forf. anfører samvittighedsfuldt en del af dem, og konkluderer, at p-indicatorens er afhængig ikke blot af forholdene på målingstidspunktet, men også af foregående forhold. Tænker man sig f. eks., at en epidemi i særlig grad har tyndet ud i yngre årgange, vil der i en følgende periode allerede af den grund blive procentvis særlig mange dødsfald i de ældre årgange, og man vil få en høj p-indication, som i dette tilfælde tvært imod at vidne om sundhed taler om en svaghed og en utilfredsstillende aldersfordeling. Det er min fornemmelse, men mere er der heller ikke tale om, at p-indicatorens er et egnet, pragmatisk instrument til det formål, hvortil den er skabt, nemlig til at måle forskelle i det store mellem forskellige slags samfund til samme tid, men at den i hvert fald i sin simple form, næppe er tilstrækkelig differentieret til at måle tilstanden kontinuerligt i en relativ kort periode i samme, ret lille samfund, som et københavnsk kirkesogn er. Her kræver dens resultater specialanalyser, før de kan bruges til noget. Det er betegnende, at forf. for at forklare p-indicatorens udsving, navnlig en kraftig stigning fra 1770–74 til 1780–84, bl. a. har tilvejebragt det diagram (fig. 27, s. 114), som detaljeret viser dødsfaldene i periodens enkelte 10-år, fordelt på aldersgrupperne 0, 1–4, 5–9, 10–19, 20–29 osv. Det er jo i virkeligheden langt

mere oplysende end de kurver, der er tegnet ved hjælp af p-indicatorene. På den baggrund kunne man næsten blive så kættersk, at man sammenlignede p-indicatorene med Storm P.s sindrige maskine til af det (dyrere) huggede sukker at fremstille stødt melis. Men det er under alle omstændigheder fortjenstfuldt, at metoden er introduceret og afprøvet. Den kan måske siden raffineres, så dens resultater bliver mere differentierede. Man savner forf.s egen vurdering af dens brugbarhed.

Hvis det fornemmes, at anmelderen har rusket lidt kraftigt i trådene, er det ikke udtryk for utilfredshed med det foreliggende arbejde, men mere for en anerkendelse af, at her virkelig er vist nye og spændende veje til viden om det 18. århundrede, der i så udpræget grad dannede optakt til det danske samfunds »take-off«, for nu at bruge et udtryk fra u-landsterminologien. Men skal disse veje føre til virkeligt holdbare resultater, må deres bæreevne efterprøves grundigt og udbedres, hvor det er nødvendigt og muligt. For anmelderen er hovedindtrykket blevet, at der kan være grund til at advare lidt imod at operere så håndfast med økonomiske og statistiske modeller, at man i for høj grad ser bort fra selve det historiske begivenhedsforløbs store og små, mere eller mindre individuelle fænomener.

Til slut bør det fremhæves, at Poul Thestrups bog foruden ved sine store metodiske fortjenester udmærker sig ved at være velartikuleret, præcis og overskuelig, og at der i den fremlægges et omfattende talmateriale, der vil placere den som et værdifuldt supplement til Friis og Glamann: *A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800*, I. Af tabeller, der i særlig grad kan illustrere den stille vækst i Danmark mellem krisen i 1730'erne og reformtiden, kan foruden den københavnske befolkningstabel nævnes følgende: appendix 2.1111, som viser en forøgelse af rugtilførslen til København fra 24.124 tdr. i 1730 til 92.186 tdr. i 1800, appendix 2.1121, som viser en forøgelse af hvedetilførslen fra 23.052 til 35.496 tdr., appendix 2.311, som viser en stigning i tilførslen af levende okser og køer fra 6440 til 9374 stk. og appendix 2.34, som viser en stigning for frisk og røget oksekød fra 30.073 til ikke mindre end 237.607 lispund. Mange andre kunne anføres, men de nævnte tilfælde må være tilstrækkelige som en antydning af, hvad der var de store landboreformers baggrund. Og i denne sammenhæng er det nok rimeligt at pege på, at der kan være økonomisk vækst i et samfund som helhed, uden at den nødvendigvis følges af en ganske tilsvarende vækst for de enkelte individer eller for alle sociale grupper. Poul Thestrups formål har været at belyse det sidstnævnte aspekt, men det materiale, han har fremlagt, tjener også til belysning af det førstnævnte.

Jens Holmgaard